

УДК 94(477)''17/19''+94(438)

Чубіна Т.Д., Черкаський державний технологічний університет

Чубіна Тетяна Дмитрівна (1972 р.н.). У 1994 р. закінчила з відзнакою історичний факультет Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. В.К.Винниченка. Кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, автор близько 50 наукових публікацій. Основна проблема дослідження – становлення та розвиток національних меншин і механізм формування національних діаспор, роль особи в історії.

Сини Станіслава Щенного Потоцького від шлюбу з Софією Вітт: спроба авторського портрету

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. У цій науковій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

Сьогодні в Україні об'єктивно існує і постійно збільшується величезний попит на інформацію стосовно польської культури, польських реформ, польського досвіду демократичного удосконалення системи державного управління, організації суспільно-політичного життя.

Збільшення зацікавленості українського суспільства не лише щодо польського досвіду реформування, а й до спільної українсько-польської історії і культури ми спостерігаємо мало не щодня; і не лише в професійному середовищі, а й на побутовому рівні спілкування звичайних, пересічних громадян [1].

Мета даної статті полягає в тому, щоб показати сторінки життя і діяльності синів (від шлюбу з Софією Главані-Вітт) одного з самих відомих представників роду Потоцьких гербу Пилява – Станіслава Щенного Потоцького.

Фрагментарні згадки про Олександра, Мечислава та Болеслава Потоцьких [2] як у польській, так і в українській історіографії, а також відсутність всебічного наукового висвітлення історії роду Потоцьких спонукали автора до даної наукової розвідки.

Древній рід Потоцьких породив багатьох славних мужів, які прославляли (а іноді й паплюжили) велич Речі Посполитої. Зокрема, в Речі Посполитій існувало шість різних родів, які носили прізвище Потоцькі (Potocki). Це Потоцькі гербу Любич, гербу Остоя, гербу Пилява, гербу Сренява, гербу Шеліга, гербу Яніна. Найвідоміші з них – Потоцькі гербу Пилява (в голубому полі два срібні хреста, один над іншим та поєднані один з одним) залишили помітний слід як в історії Польщі, так і України. Існували герби срібної та золотої Пиляви. Потоцькі Тульчинсь-

кої (гетьманської) лінії належали до гербу срібної Пиляви [3].

Станіслав Потоцький Щенний (Фелікс) граф Пилява (1752-1805 рр.) – російський воєвода, генерал артилерії, маршал торговицької конфедерації. Через різноманітність представлених в різних джерелах дат його народження ми беремо

за основу дату, написану на його могилі – 1752 р. Він був єдиним сином Францишка Салезія, київського воєводи, і його другої дружини Анни Ельжбети з роду Потоцьких.

Станіслав Щенний Потоцький був тричі одружений.

Батько і мати Щенного були дуже суворі, а мати навіть деспотичною по відношенню до сина. Батьки плекали мрію, що дружиною їхнього сина буде якщо не королівська дочка, то, у всякому разі, дочка багатого князя чи графа. Всупереч мріям батьків Щенний полюбив Гертруду, дочку графа Я.Комаровського, який володів лише кількома селами.

У 1770 році вісімнадцятирічний граф Станіслав Потоцький об'їжджав свої володіння під Кристинополем (нині місто Червоноград). Причина була не з веселих – він розвозив ліки, харчі та одяг хворим на чуму. Але саме тоді він знайомиться з чарівною сімнадцятирічною блондинкою – блакитноокою Гертурдою Комаровською. Молоді люди покохали одне одного, дівчина завагітніла, і батько Гертруди почав наполягати на їхньому шлюбі. Молодята таємно побралися у Нестаничах, що на Львівщині, та роз'їхалися по своїх домівках.

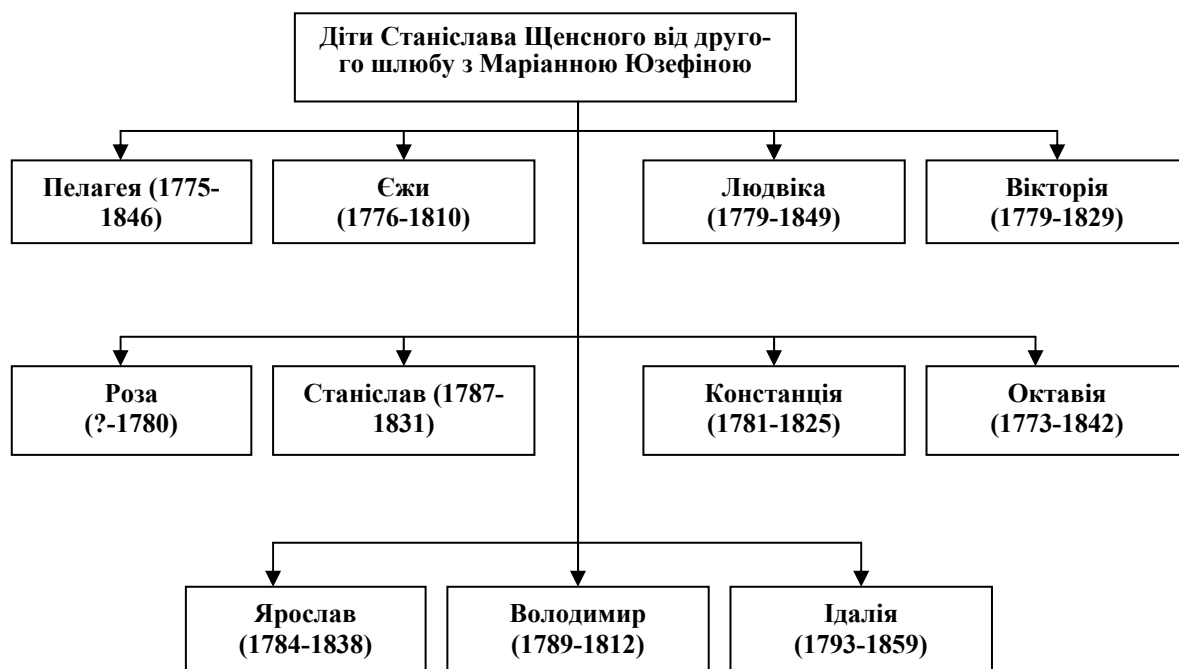
Скандал, що вибухнув у кристинопільському маєтку Потоцьких, був страшним. Батьки погрожували тим, що позбавлять сина спадку. Станіслав зламався і підписав згоду на розлучення. Того ж дня Потоцькі вислали до садиби Комаровських у Новосілки гайдуків, які 13 лютого 1771 року ввірвалися в дім Гертруди, схопили дівчину в тому, в чому стояла, і силоміць відвезли до Львова. Їм наказали здати її до одного з монастирів. Між Куликовом і Кристинополем шлях гайдуків перетнули 300 селянських фур. Гертруда почала кликати на допомогу, щоб вона криком не зрадила своїх викрадачів, її накрили подушками, під якими вона задихнулася. Тіло викинули в ополонку річки Рати.

У квітні 1772 року Рата винесла тіло бідлошної дівчини на берег біля села Конотопи. Його знайшли монахи-августинці і впізнали померлу.

Жахливий злочин Потоцьких обурило шляхту: їх не приймали у жодному порядному домі. Станіслава відіслали до Швейцарії – від гріха подалі. На початку 1772 р. раптово, за загадкових обставин, помирає у селі Сокіл мати Станіслава Анна (Ганна) Ельжбета, а 11 жовтня того самого року – від інфаркту і його батько [4]. Молодий Потоцький повертається із “заслання” спадкоємцем величезного статку – 312 сіл і містечок, 1,5 тисячі моргів землі (1 морг – 0,25 га) та 130 тисяч кріпаків чоловічої статі. Він дає Комаровським 12 сіл та містечок і 700000 злотих. Справу з Гертурдою зам'яли.

Попри скандал, молодий Потоцький дуже подобався паннам. Він обирає фрейліну Маріанну Юзефіну Амалію Мнішек – вродливу блондинку з синіми очима. Вона була дуже талановитою особою: писала повісті, байки та епіграми, чудово малювала і грала на роялі. До того ж її посаг – це 110 сіл та містечок. Юзефа була надзвичайно пристрасною у ліжку. Вона мала коханців і до Потоцького, але наречений на це не зважав. Втім, на схилі життя з одинадцяти дітей, народжених Юзефою, рідними він визнає лише трьох – доньок Пелагію і Людвіку та сина Єжи [4].

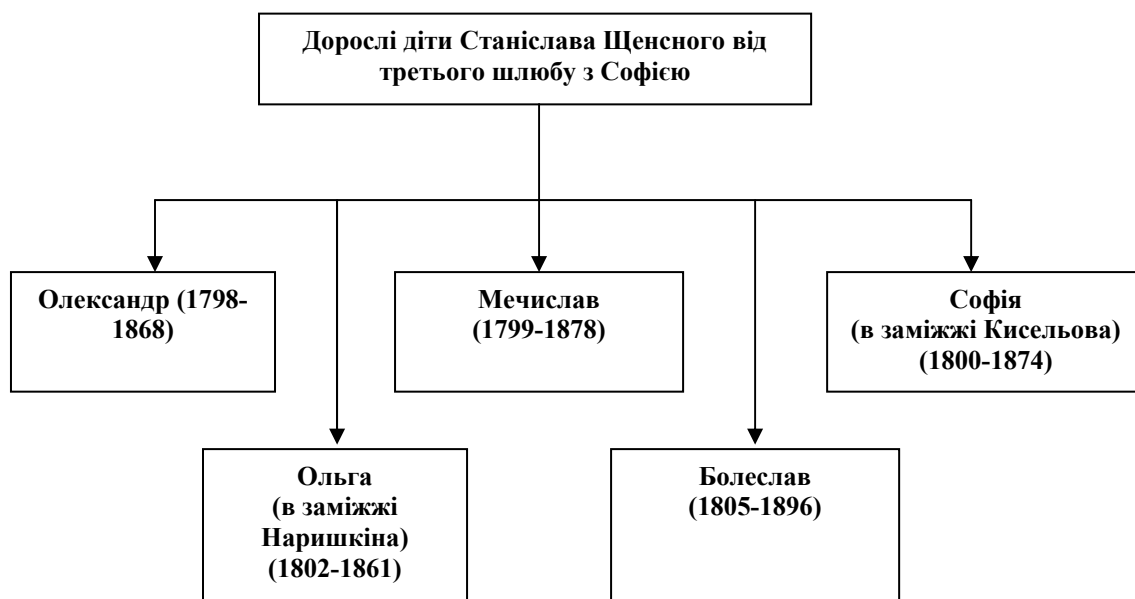
У травні 1795 р. С.Щ. Потоцький вирішив розлучитися з Юзефіною і повернутися у свої маєтки. Наприкінці червня він відплив кораблем із Любека до Петербурга, де при дворі проживала Юзефіна – статс-дама Катерини II, а Софія Вітт (яка на той час вже була його коханкою) з дітьми Потоцького Костянтином (нар. в 1793 р.) і Миколаєм (нар. в 1794 р.) виїхала до Львова, щоб розпочати справу про розлучення з Віттом.

Стан фінансових справ у Щенсного був поганий. Дружина Потоцького зі своїми управителями довела маєток мало не до краху. Потоцький у Петербурзі згоді на розлучення не одержав, бо Юзефіну підтримувала Катерина II. На початку осені 1795 р. він прибув до Умані, оскільки до Тульчина час від часу навідувалась Юзефіна, сподіваючись зберегти шлюб з Щенсним. У лютому 1796 р. Софія також приїхала в Умань. Незабаром було остаточно оформлено її розлучення з Ю.Віттом. Потоцькому розлучитися з дружиною вдалося лише після смерті Катерини II. Вінчання Щенсного з Софією відбулося 17 квіт-

ня 1798 р. в Тульчині за участю православного попа та католицького ксьондза в православній церкві, яка після приєднання Правобережної України до Росії в 1793 р. замінила уніатський костюл [6].

Софія народила своєму другому чоловікові восьмеро дітей. Троє перших – Костянтин, Миколушка і Хеленка – померли під час епідемії в Умані. Їх поховали у парку в Умані, під колоною скорботи – пам’ятником у формі недогорілої свічки навпроти символічної могили Гертруди.

Зупинимося на дослідженні життя та діяльності синів Станіслава Щенсного Потоцького від третього шлюбу з Софією.

Потоцький Олександр (1798-1868 рр.) – полковник російської гвардії, учасник листопадового повстання 1830 р., емігрант і філантроп. Народився 9 травня 1798 р. (через три тижні після тихого шлюбу батьків) в Тульчині, був сином Щенсного і його третьої дружини Софії, братом Мечислава, Болеслава, Софії (в заміжжі Кисельової) та Ольги (в заміжжі Нарішкіної).

Після батька він отримав в спадок уманські маєтки з Софіївкою, до цього додався спадок після смерті матері (разом близько 30000 чоловічих душ). Про його освіту турбувався Микола Новосельцев (Nowosiłcow) (рекомендував наставників та учителів), який зблизився з його матір'ю. Потоцький служив у імператорській російській гвардії, де дослужився до звання полковника.

Він брав участь у турецькій війні (1828-1829 рр.). У 1829 р. звільнився з армії і почав розпродаж своїх маєтків, а отримані гроші вкладав у Відні. Займався музикою (грав на віолончелі), цікавився літературою і живописом (сам малював портрети). Дружив з Адамом Міцкевичем, якого знав з одеських часів (1825 р.), подорожував з ним по Італії, куди прибув влітку 1830 р. Згідно з повідомленням Владислава Міцкевича Потоцький відкрив тоді поету „рахунок у свого банкіра, щоб Міцкевич міг уже не хвилюватися щодо затримки пересилок зі своєї країни”. В Італії Потоцький був у середовищі художників, підтримуючи їх гідність [7].

На початку листопадового повстання Потоцький знаходився у Галичині, звідки мав якнайшвидше виїхати у Відень. У квітні 1831 р. він прибув у Берлін, звідки вирушив у Познань. Через умовляння сестри Софії Киселевої готувався до участі у повстанні. У листі до Єнича (із Берліна 02 травня 1831 р.) попередив про „великі зміни в своєму житті”, повідомляв, що ніколи не повернеться до Петербурга (хіба, якщо тільки привезуть жандарми у Петропавлівську фортецю), що має польське ім'я, хоча й дуже сплямоване. Прибувши до Варшави, Потоцький з'явився у розпорядження Skrzyneckiego, отримав 28 липня 1831 р. номінальний чин (звання полковника).

Мав намір виставити за свій рахунок полк, який однак встиг сформувати лише до спаду повстання. Активність Потоцького обмежилася фінансовою допомогою, яку він надав комітету російських земель – пожертвував для цієї мети 20000 злотих. У зв'язку з поганим станом здоров'я він отримав 13 вересня відставку, а 3 жовтня – його нагородили Золотим Хрестом *Virtuti Militari*. Згодом дістався Потоцький через Пруссію у Дрезден. Там дісталися йому гроші, отримані від

щорічного доходу маєтків, які залишилися. Ці маєтки незабаром піддали конфіскації – в уманському маєтку була створена військова колонія (поселення), а Софіївка перейменована на „Царицин сад”, свояк Потоцького П. Кисельов і єдинокровний брат Ян Вітт обіцяли йому випросити царську амністію і повернення маєтків, але Потоцький віддавав перевагу тому, щоб залишитися – як він висловлювався – „бідним, але незалежним” і ніколи більше не повернутися в країну. Він почував себе винним за поведінку батька і навмисно підкреслював свій патріотизм. Суми, отримані від більш ранніх продажів і останніх доходів магнатської фортуни, вкладені в цінні папери, приносили йому непоганий дохід – близько 80000 злотих щорічної ренти; Потоцький, однак, вважав себе бідним і жив економно, що іноді межувало з дивацтвами. Однак він не шкодував грошей на допомогу для польських емігрантів. Він підтримував окремих осіб, а також вкладав великі суми у Спілку наукової допомоги, Товариство польських дам і Податкове товариство. Суми, які він жертвував, становили по 1000 франків, коли середні вклади не перевищували 10 франків.

Потоцький жив у Дрездені (отримав саксонське громадянство), але переважну частину кожного року проводив у Римі, Неаполі та на німецьких курортах, зустрічаючись з польською аристократією, яка перебувала у цих містах. Він подружився з Зігмунтом Красінським, який присвятив йому вірш, датований 29 січня 1840 р. „Олександр – Зігмунт в хвилини від'їзду”.

У листах Красінського знаходиться така характеристика Потоцького: „Добрий, добродушний, грубий у мові, благородний у вчинках... З першого погляду викликав відразу, з другого, краще пізаний, ставав тим, кого люблять і поважають...” Потоцький залишався також у дружніх стосунках з Юліушем Словацьким, який у своїх листах жартував над його прихильністю до жінок високого зросту. Потоцький був відомий через свої дивацтва, він, наприклад, організував оркестри, які склалися із випадкових вуличних музикантів і диригував ними на вулицях і у палацах. Помер 24 серпня 1868 р. в Дрездені і був там похований. Сім'ї не мав [8].

Потоцький Мечислав, після прийняття православ'я Михайло, (1799–1878 рр.) – магнат, авантюрист. Народився 12 вересня 1799 р. в Тульчині, був другим сином Щенсного і його третьої дружини Софії, братом Олександра, Софії (в заміжжі Кисельової) та Ольги (в заміжжі Нарішкіної).

Польський історик Єжи Лоек припускає, що Мечислав не був сином Станіслава Щенсного. Історик висуває гіпотезу, що під час подорожі Станіслава та Софії до Італії в 1798 р. тридцятидев'ятирічна Потоцька була звалтована італій-

ським злодієм Караколлі, і що ніби Караколлі і був батьком Мечислава. Станіслав Щенний Потоцький визнавав Мечислава своїм кровним сином [9].

Виховання ймовірно отримав тільки вдома. Серію великих скандалів почав наприкінці життя його матері, звинувачуючи її у нехазайновитості і діях, спрямованих на шкоду спадкоємців. Потім захопив її маєток і виселив її з палацу в Тульчині [10]. Це відбулося, ймовірно, влітку 1820 р. Імператор Олександр I на прохання матері мав намір вислати Потоцького в Тобольськ, але той, вибачившись перед матір'ю, уник депортації. У заповіті мати виключила його із участі в успадкуванні, але Потоцький залишився господарем в Тульчині до того моменту, поки він не залишив країну.

Ходили плітки, що Потоцький організував у 1826 р. пожежу у судовому архіві в Брацлаві, щоб позбавитися паперів, що його компрометували. Він нібито мав також відіслати чиновників, які прибули до Тульчина для розслідувань, а також свого повіреного, якого рекомендував вбити, коли той залишав країну після виконання цих завдань. Слідство тривало довго і шляхом підкупу Потоцькому вдалося уникнути ганебних наслідків. Наступним скандалом було викрадення дружини полковника (генерала) Meller Zakamelskiej, народженої близько 1828 р. Розгніваний Микола I порекомендував заарештувати магната і відіслати його у Воронеж, звідки Потоцький повернувся після року перебування.

Він затримався в Петербурзі, де нібито вів переговори про продаж Тульчина і намагався отримати паспорт для виїзду за кордон. В 1828-1830 рр. розважався в Парижі і Римі. Можливо вже тоді вкладав капітал за кордоном. В Тульчині він жив економно і, використовуючи підданих, примножував свої статки. По рекомендації імператора він вступив в гвардію як юнкер, але незабаром закінчив службу втечею і тільки завдяки втручання сестер: Ольги Нарішкіної, також Софії Кисельової, уникнув покарання.

Одружений (25 жовтня 1825 р.) на Дельфіні із сім'ї Kotagów, мав з нею п'ятеро дітей, які померли в дитинстві. Почав процес розлучення в 1841 р., отримав його в 1843 р. і одружився у лютому 1844 р. з Емілією із сім'ї Świekowskich (1821-1894). Емілія після року спільного проживання і після народження сина Миколая (Потоцький мав також незаконнонароджених дітей) втекла до Києва під опікунські крила генерал-губернатора Д.Бібікова. Приводом до такого вчинку була надзвичайна скупість чоловіка і його грубість та жорстокість. Афера з дружиною привела Потоцького в Київську цитадель, звідки намагався також звільнитися шляхом підкупу. Він був засланий до Саратова, де перебував в 1845-1851 рр. Бажаючи звідти вибратися,

перейшов у православ'я разом із сином Миколаєм. Однак він не отримав звільнення, а неодноразові спроби втечі йому не вдавалися. Його знову перевели до Воронежа, потім до В'ятки, нарешті в результаті чергової втечі його посадили в Шліссельбург. Був звільнений, ймовірно, після вступу на трон Олександра II, а після 1856 р. отримав паспорт для виїзду до Франції. Він вивіз туди частину картин, меблі, фарфор, скло, колекцію зброї, а також значну кількість книг. Під час заслання маєтком управляла комісія, яка призвела його до розорення. В той час цінний архів Потоцьких був проданий на макулатуру купцем із Одеси [11].

Більшість пригод Потоцького були перебільшені, в основному, його особистим ворогом Wincent Bełżecki, однак його життя було насправді скандальним. Це була вулканічна натура, неврівноважена, в якій боролися добрі й злі стихії. Осівши у Парижі, володів величезним статком, який збирав протягом багатьох років, Потоцький вів, на противагу тульчинському періоду, дуже святе життя, а граючи щасливо на біржі, збільшив свої статки до 80 млн. франків.

Він помер 26 листопада 1878 р. в Парижі і був похований в Montrésor; тут також похована його дружина Емілія.

Єдиний законний його син Миколай Щенний (1845-1921 рр.), який прожив до кінця життя у Франції, отримав у спадок значні статки. У 1870 р. одружився з італійською княжною Emanuele Pignatelli de Cerchiara (1852-1930 рр.), яка в 1882-1883 рр. проводила відомий літературний салон в Парижі. Подружжя було бездітним. Перед смертю Потоцький переписав приблизно 40 млн. франків далекому родичу Альфреду Потоцькому із Łańcuta. Помер Миколай Потоцький 3 червня 1921 р. та був похований в Montrésor. Миколай був відзначений французькою Legia Honorowa (орден Почесного Лігіону) [12].

Потоцький Болеслав (1805-1896 рр.) – землевласник, засновник гімназії в Немирові [13]. Народився в Тульчині, був наймолодшим сином Щенного і його третьої дружини Софії, братом Олександра, Мечислава, Софії (в заміжжі Кисельової) та Ольги (в заміжжі Нарішкіної).

Відповідно до заповіту матері з червня 1822 р. він отримав 8000 селянських душ (в тому числі богопольські маєтки) із зобов'язанням сплати частини боргів, а також передачі Яну Вітту, своєму єдинокровному братові, 50000 дукатів. Успадкував також разом із братом Олександром половину тульчинської рухомості і став власником Немирова, призначеного заповітом сестрам Софії і Ользі [14].

Потоцький продовжував справу матері, яка в 1815 р. заснувала в Немирові чотирикласну школу під назвою гайсинсько-брацлавська, що існує

вала до 1831 р. У червні 1834 р. Потоцький відновив її діяльність, спочатку як три-, а потім чотирикласну школу під назвою повітової шляхетської школи. Нараховувала вона в найвищому своєму розквіті 450 учнів. У 1836 р. повітову школу реформував у восьмикласну гімназію, яка знаходилася на високому рівні. Цю гімназію закінчив Зігмунт Милковський і Анатолій Ролле. В одному зі своїх маєтків він також заснував чотирикласну школу. Потоцький не тільки вкладав значні суми на утримання цих шкіл, але й також на стипендії. Немирів стає центром культурного життя (тут виступав в 1848 р. з концертом Ф. Ліст). Спустошений маєток, після продажу богопольського маєтку Е.Штакельбергу, передав Потоцький як придане своєї доньки Марії. В п'ятдесятих роках XIX ст. він переїжджає до

Петербурга. В 1856 р. був одним із герольдів, які оголошували коронацію Олександра II, а при його дворі займав високу, але без політичного значення посаду великого підчашого.

У шлюбі з Марією із сім'ї Салтикових (1816-1845 рр.) Потоцький мав доньку Марію, яка вийшла заміж за Григорія Строганова. Разом з Марією виховувалася позашлюбна донька дружини Потоцького Софія Ідль, яка потім була видана заміж за капітана Владислава Володковича [15].

Досліджена в статті проблема є однією з перших спроб в сучасній історичній науці розглянути, осмислити, узагальнити й, зрештою, об'єктивно оцінити життя та діяльність відомих польських магнатів – Олександра, Мечислава та Болеслава Потоцьких.

Література

1. Голибард Є. По-сусідськи. Польський вектор: Документальна розповідь про динамічне п'ятнадцятиріччя 1989-2004 рр., про роль і наслідки використання національної ідеї в Україні та Польщі: Суспільно-економічне порівняння на тлі української нерішучості, непевності й невизначеності. – К.: Унів. Вид-во "Пульсари", 2004. – С. 416.
2. Czarkowski Adam. Pan na Tulczynie. Wspomnienia o Stanisławie-Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworze. – Lw., 1925; Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – Warszawa, 1982; Łojek Jerzy. Potomkowie Szczęsnego. – Warszawa, 1980; Chrzyszczewski A. Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. – Warszawa, 1976; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T-9. Województwo Podolskie.- 2-e wyd.- Wrocław, Warsz., Kraków, 1996; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T.10. Województwo Braclawskie,- 2-e wyd.- Wrocław, Warsz., Kraków, 1996; Римарович І.О. Родові книгозбірні Правобережної України XVIII ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історія та бібліографічна реконструкція: Автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.08 / Нац. бібл. ім. В.Вернадського НАН України. – К., 2001; Косенко І.С. Дендрологічний парк Софіївка. – Умань, 2003.
3. Долгоруков П.В. Российская родословная книга. – СПб., 1856. – Ч. 3. – С. 224.
4. Чубіна Т. Розвиток українських маєтків Станіслава Щенсного Потоцького // Вісник гуманітарного наукового товариства: Наукові праці. – Черкаси: Вид-во ЧПБ МНС України, 2005. – Вип. 5. – С. 29-30.
5. Лань О. Вир кохання Потоцьких // Високий замок. – 2003. – 30 липня.
6. Dr. Antoni J.-Rolle. Losy pięknej kobiety // Wybór pism. – Kraków, 1966. – Т. I.
7. Konarska B. Potocki Aleksander // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1984-1985. – S. 759.
8. Там само. – С. 760.
9. Лоек Є. Нашадки Потоцького. – Черкаси, 1999. – С. 3-4.
10. Циганюк В.Ф. Нещасні щасливі. – Вінниця, 1991. – С. 24.
11. Попова А., Шовковий Д. Тульчинська лінія Потоцьких // Історія України. – 1997. – №18. – С. 7.
12. Kozłowski E. Potocki Mieczysław. // Polski Słownik Biograficzny. – Tom XXVIII/1. – Zeszyt 116. – 1984-1985. – S. 101.
13. Стрибульський С. Историческая записка о Немировской гимназии. 1838-1888. – Немиров, 1888.
14. Kozłowski E. Potocki Bolesław. // Polski Słownik Biograficzny. – Tom XXVII. – 1984-1985 – S. 800.
15. Там само, С. 801.

Надійшла до редколегії 29.05.2006 р.